רבי יהודה הלוי: חשיבות הדת באומות העולם – דת ללא התגלות

אסף מלאך

ספרו הנודע של רבי יהודה הלוי (1075–1141), "ספר הכוזרי", מוכתר בכותרת המשנה "ספר תשובות לטענות נגד הדת המושפלת והבאת ראיות להגנה עליה". הספר בנוי כדיאלוג בין מלך הכוזרים המחפש את דת האמת בעקבות חלום רב רושם, לבין "החבר", חכם יהודי השוטח בפניו את תפיסת התורה. הקשרו של הספר וסגנונו הפולמוסי מבהירים את התמקדותו בהסברת יתרונם המובהק של תורת ישראל ושל עם ישראל – לעומת השיטות הדתיות־רוחניות האחרות ולעומת יתר האומות. עם זאת, בניגוד למה שניתן להבין מקריאה שטחית, התבוננות מעמיקה בספר מגלה בו משנה סדורה לגבי חשיבותן של האמונה והדת באומות העולם – הן על פי מצבן העכשווי, הן באופק

* ד"ר אסף מלאך הוא עמית מטעם סטיואַרט האריס ב"בית מדרש לישראל והאנושות", ראש המכללה למדינאות, מרצה לפילוסופיה פוליטית במרכז האקדמי שלם ויו"ר ועדת מקצוע אזרחות במשרד החינוך.

העתידי כאשר האנושות כולה תעבוד את ה׳ לפי הדרכתה של תורת ישראל. ממשנה זו נגזרת גם התייחסות רבת פנים לדתות הגדולות שנוצרו בהשפעת תורת ישראל.[1]

מהלך ראשון: בידול מוחלט

את שיטתו של רבי יהודה הלוי ביחס לדתיות ודתות באומות העולם ניתן לתאר על פי שני מהלכים ראשיים הנבנים לאורך הספר ומתלכדים לכלל עמדה לכידה אחת.

המהלך הראשון מבהיר את הבידול המוחלט בין תורת ישראל - המיוסדת על ההתגלות, על הנבואה ועל ההנהגה הניסית - לבין שיטות רוחניות אחרות שאינן מיוסדות על מפגש נבואי חי ועל־טבעי עם האל. ריה״ל מתאר את עם ישראל כעם מיוחד הנבדל ממדרגת האדם הרגילה, כעם בעל מדרגה ״אלוהית־מלאכית״ (א, מב) שבו מופיע מה שהוא מכנה ״העניין האלוהי״.[2] שאר בני האדם אינם שייכים למדרגה זו וממילא אין בכוחם להגיע אליה - גם לא באמצעות מאמץ שכלי, מוסרי או אחר.

במקומות רבים לאורך חלקיו השונים של הספר מדגיש ריה״ל

1. כמו בספרים חשובים אחרים, גם בספר הכוזרי ניתן למצוא קולות שונים ביחס לאותה סוגיה. רבים ניסו להסביר סתירות אלו על ידי זיהוי המהדורה המוקדמת של הספר, שאליה מתייחס גם ריה״ל עצמו, שכללה לדעת רבים את המאמר השלישי בלבד והתמקדה בפולמוס עם הקראים (ראו על כך יוחנן סילמן, בין פילוסוף לנביא: התפתחות הגותו של ר׳ יהודה הלוי בספר הכוזרי, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשמ״ה, ובפרט בעמ׳ 103–110). לעומתם, יש שתיארו התפתחות מכוונת של עמדת החבר במהלך הספר עצמו (ראו מיכה גודמן, חלומו של הכוזרי, אור יהודה: כינרת־זמורה־ביתן, תשע״ג, בפרט עמ׳ 137–211). לא נתיימר להלן להכריע בשאלות כבדות משקל אלו ביחס למקור הסתירות, אלא להצביע על הקולות השונים העולים מן הספר בנושא שלפנינו ולהציע דרך אפשרית ליישובם באופן הרמוני.
2. ספר הכוזרי נכתב ערבית ותורגם כמה פעמים לעברית. הציטוטים דלהלן לקוחים מתרגומו של יהודה אבן־שמואל. להלן נפנה לספר, למאמרים, ולסעיפים בתוכם, בצורה מקוצרת.

כי אין די בכוונה טובה וטהורה לקרבת אלוהים ורק התגלות העניין האלוהי היא המפתח לקרבת אלוהים בצורה נכונה. דגש זה מתבטא בחלומו של מלך כוזר המודיע לו ש"כוונתך רצויה בעיני האלוה אבל מעשך אינו רצוי", אף שהלה "היה זהיר מאוד במצוות דת הכוזרים, עד שהוא עצמו היה משמש בהיכל אשר להם ומקריב קרבנות בלב שלם" (פתיחת הספר). דגש זה עולה גם מדחיית עמדת הפילוסוף. ריה"ל מציג אותה כעמדה שאיננה נותנת מענה מספק לחלומו של המלך שלפיו "יש אפוא בלא ספק מעשה הרצוי מצד עצמו, לא מצד כונת עושהו" (א, ב).

גישה זו עולה באופן ברור גם מן הדרך שבה תיאר ריה"ל את מהותן של המצוות: הללו אינן מיצוי של חוכמה אנושית או של אמצעים מצוינים לתיקון חברתי ומוסרי אלא הן רובד אלוהי השייך למדרגתו של עם ישראל לבדה. מצוות האל אינן ניתנות לגילוי בשכל אנושי, והמנסה לגלותן בדרך כזו הרי הוא כסכל הנכנס לבית התרופות ומנסה לרקוח לעצמו רפואה בלא שיש לו היכולת לכך: "אין האדם מגיע אל העניין האלוהי כי אם על ידי הצו האלוהי - רצוני לומר על ידי מעשים אשר יצווה עליהם האלוה" (א, צח-צט, וכן א, לה-מא ועוד הרבה). על השאלה "ומדוע לא ניתנה התורה כהִישָׂרה לכל בני האדם?" עונה החבר: "וכי לא היה ראוי יותר כי יהיו כל בעלי החיים מדברים?" (א, קא-קג) [1]. מתפיסה זו עולה שמדרגת הדת האלוהית שייכת לעם ישראל בלבד, בהיותם יורשי אדם הראשון שהוריש סגולה זו לאחד מבניו בלבד, וכך אירע בכל דור עד יעקב אבינו - שממנו ואילך נבחר עם שלם להיות משכן לסגולה זו (א, צה). לפי מהלך זה, הגויים אינם שייכים כלל למדרגת הדת האלוהית.[3]

3. סילמן ואחרים הצביעו לשיטתם על קיומם של מקומות בספר הכוזרי שבהם נתלית ההבחנה בין ישראל לעמים על האמונה ולא על יסוד טבעי (למשל ג, יז: "אחרי זה יסדר לו החסיד את העקרים אשר בהם תשלם האמונה היהודית [...] אדם המודה בכל אלה מתוך הכרה גמורה הוא ישראל אמיתי, ומותר לו לצפות להתדבקות בעניין האלוהי הדבק רק בבני ישראל מבין כל האומות"), וזיהו אותם עם משנתו המוקדמת של ריה"ל (ראו סילמן, בין פילוסוף לנביא,

גם במסגרת מהלך זה, התופס מקום מרכזי בספר, עולה שאלת מקומן של הדתות האחרות ואם יש לראות בהן משהו מבורך לפי מדרגתן של אומות העולם - הגם שהוא אינו שווה למדרגת תורת ישראל - או שמא הן אינן אלא טעות וקלקול.

נראה שעמדתו הבסיסית של ריה"ל היא שבמדרגת האדם יש חשיבות רבה להשגה שכלית, ואף לייסוד "דת שכלית" המועילה לתיקון החברה והמדינה. אומנם ריה"ל מבחין כאמור באופן נחרץ בין הפעילות הזו לבין הפעילות בממד הנבואי־דתי ומבהיר שההבדל ביניהן הוא קטגורי - כמו ההבדל בין מדרגת הצומח למדרגת החי; אך אין בכך כדי לשלול את הדרישה מכלל בני האדם לפעול באופן מיטבי בהתאם למדרגתם האנושית. ברמה הבסיסית ביותר, ריה"ל מציין ש"לדעתנו אין אדם בעולם, בן איזו אומה שיהיה, אשר לא יגמלהו האלוה שכר טוב על מעשיו הטובים" (א, קיא). הוא אף קובע שיש יתרון לבעלי הדתות על פני הפילוסוף המעוניין רק בדעת: "כי בעל הדת מבקש את האלוה לשם תועלות עצומות נוסף על תועלת הדעת אותו" (ד, יג). אך מעבר לכך, בכמה מקומות הוא מתייחס בצורה חיובית ל"דת המיוסדת על ההיגיון ומכוונת להנהגת המדינה" (א, יג; א, פא). אם אומנם הוא שב ומדגיש שמעלתה רחוקה ממעלת הדת המיוסדת על התגלות ונבואה, הרי היא לדעתו דבר חיוני וחיובי הנדרש מכלל בני האדם.

הרחבה בעניין זה מצויה בסעיפים שבהם מסביר החבר את עיקר חידושה של התורה כטמון במצוות אלוהיות כגון שבת, מילה וקורבנות - לעומת החוקים השכליים והחברתיים הקיימים גם באומות העולם אך שבלעדיהם אף הקומה האלוהית איננה יכולה להתקיים (ב, מו-מח). לדידו, מסיבה זו התמקדו הנביאים בחוקים טבעיים־

עמ' 103-147). גודמן הדגיש את הנאמר בסעיף ה, כ כדוגמה לכך שהסברת יתרונם של בעלי המצוות כמבוסס על התנהגות וקניית מעלה אלוהית ולא על טבע אלוהי איננה מוגבלת למאמר השלישי לבדו. כך או כך, על אף הפסקאות הללו, אי אפשר להכחיש את מרכזיותו של מהלך אקסקלוסיביות המצוות, שניתנו לעם ישראל בלבד, בספר הכוזרי.

שכליים אלה, בשעה שבני ישראל השחיתו את הקומה האנושית הזו ונוצר ההכרח לשַקמה קודם לבניין הקומה האלוהית. בשעה זו אמרו הנביאים בשם ה׳:

> מי יתן ושמרתם את המצוות אשר החברה הפחותה והשפלה ביותר מקבלת עליה, והן: הצדק וההטבה לזולת וההודאה לאלוה על חסדו. כי התורה האלוהית לא תִשלם כי אם לאחר שלמות החוקה החברתית והשכלית, ובחוקה זו כבר נכללו מעשי הצדק וההודאה על חסד האלוה.

על החוקים השכליים כותב ריה״ל ש״בלעדיהן לא תיתכן כל הנהגה בכל חברה מחברות בני אדם, עד כי גם חברת שודדים לא ייתכן שלא תקבל שלטון הצדק בדברים שבינם לבין עצמם, בלא זה לא תתמיד חברותם״ [2].

בכמה מקומות בספר קובע ריה״ל ש״אל הפילוסופים אין לבוא בטענות הואיל והם אנשים שלא קיבלו חכמה או דת בירושה״ (א, סג), וכן ״אם אמנם רחקו כל הרוחק הזה מהשגת האלוה לפי הנבואה אין להאשימם על כך, כי אל חכמת האלוהות לא היה להם מבוא כי אם דרך ההיקש ההגיוני״ (ד, יג, וראו גם ד, טז; ה, יד), אך הדברים נחרצים עוד יותר ומוצגים כשבח גמור לדת השכלית־חברתית בדברים המופיעים במאמר החמישי (יד):

> אדרבה, יש לשבחם על ההישגים שהשיגו בכח ההפשטה שבהיקשיהם, ועל שכיוונו אל הטוב וייסדו את החוקות השכליות ומאסו בתענוגי העולם הזה. להם אפוא היתרון על כל פנים, כי הרי לא נתחייבו לקבל את דעותינו אנו [...] [3].

במסגרת מהלך זה, המבחין באופן מוחלט בין תורת ישראל האלוהית לבין הדת השכלית־חברתית, מברר ריה״ל את מקומן של הנצרות והאסלאם בשיטתו. לעומת ניסיונו של מלך כוזר לזהות דמיון מסוים

בין הדתות הללו לדת ישראל, שהרי הן מייחסות יתרון לארץ ישראל ומודות בסיפורי המקרא ובאמונת הייחוד, החבר דוחה דמיון זה מכול וכול וקובע ש"הואיל ושינו ממקום הכיוון בתפילה ובקשו את העניין האלוהי במקום אשר לא ימצא בו, ובייחוד מפני שביטלו את רוב המצוות השמעיות - התרחקו מאיתנו רוחק רב" (ד, יג). אומנם הם אימצו אמונת ייחוד ובזה הם "כאמונת אנשי אבימלך ואנשי נינוה וכאמונת האנשים המתפלספים" (ד, יא); אך משעה שהתיימרו לצאת מן הדת השכלית־חברתית לדת אלוהית - הם שרויים באפֵלה מוחלטת, דתם שגויה לחלוטין, והרי הם כמי שרוצה להוליך אנשים אל מקום השמש אך מוליך אותם בפועל אל הקוטב הצפוני או הדרומי ומטעה אותם לחשוב שזו השמש.

במקומות נוספים מתייחס ריה"ל אל "האומות המתות, אשר ניסו לחקות את האומה החיה" ו"הגיעו לכל היותר לדמיון חיצוני" (ב, לב). את אימוץ מצוות המילה או יום המנוחה על ידי הנצרות והאסלאם הוא רואה כחיקוי כושל: "כאשר תחקינה צורות הצלמים את צורות בני האדם החיים" (ג, ט). הוא מסכם כי שתי הדתות הגדולות, "במידה שקרבו אלינו - בה במידה רחקו" (ד, יג). כיוון שמעשיהן שגויים לחלוטין ואינם תוצאה של התגלות אמיתית, אין הם מקַדמים את האדם ברובד הדתי־אלוהי - לא מיניה ולא מקצתיה [4-5].

חשוב להדגיש כי במסגרת המהלך שתואר עד כאן, עם ישראל מגלם בקיומו את סגולת הבריאה ו"הכל נתהווה אפוא בעבור הסגולה ההיא למען ידבק בה העניין האלוהי". לפי מהלך זה, עם ישראל איננו רק שליח בעבור הגויים או חֵיל חלוץ לגילוי הסגולה הזו בכלל האנושות אלא הוא עצמו תכלית העולם. במוקד של עם ישראל עצמו עומדים הנביאים והחסידים כשיא הגילוי של מדרגה עליונה זו ותכליתה: "והסגולה ההיא באה בעבור סגולת הסגולה, והם הנביאים והחסידים" (ב, מד). מתוך ההקשר שלהם, ברור שזהו גם המובן של דברי ריה"ל המפורסמים ש"ישראל באומות הם בבחינת הלב באברים שהוא כבד חלאים מכולם ורב בריאות מכולם" (ב, לו), הווי אומר:

אין הכוונה בדימוי הלב ללמד שעם ישראל נועד לתועלת של שאר העמים או לקידומם אלא להדגיש כי עם ישראל הוא בעל מעלה עליונה במיוחד ורגישה במיוחד כמדרגת הלב.

מהלך שני: ישראל כמפיצים את שם ה' בקרב האומות

לעומת המהלך שתואר עד כאן, מצוי בספר הכוזרי מהלך נוסף - ומקביל - המתאר את עם ישראל כמודיע שם ה' בעולם ומפיץ אותו בקרב האומות, ובמשמעות זו מפרש ריה"ל את הפסוק "יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר בְּךָ אֶתְפָּאָר" (ישעיהו מט, ג). כאשר מלך כוזר תמֵה על כך שהאל מתפאר בבני ישראל, מסביר לו ריה"ל שעד הופעת בני ישראל בעולם היו מי שכפרו באל בכלל והתקיימו דתות שכליות ואליליות מסוגים שונים, אך לא הייתה אמונה באל "שופט־מנהיג־שומר", המעניש והגומל טוב. עמדה זו נתגלתה על ידי עם ישראל והוא זה שהפיץ אותה בעולם. "ככה נעשתה עדה זו מדריכה לכל הלבבות, וכל דת שבאה אחריה אינה יכולה לסטות משורשיה, עד כי כיום הזה כל בני הארץ הנושבת מודים בקדמות האלוה ובבריאת העולם". מלך כוזר מסכם ואומר (ב, נא-נה): ""אכן בזה יש ויש להתפאר ובֵאורך נפלא הוא, וכן נאמר 'לעשות לו שם עולם' (ישעיהו סג, יב), 'ותעש לך שם כהיום הזה' (דניאל ט, טו), 'לתהלה ולשם ולתפארת' (דברים כו, יט)" [6].

תיאור זה של תכלית עם ישראל להפיץ את בשורת אמונת הייחוד בעולם עולה בקנה אחד גם עם התיאור במאמר הרביעי על "חכמה נסתרת" של ה' בהשאירו את בני ישראל בגלות (ד, כג). כמו זרע הנרקב באדמה אך בכך מכשיר בהדרגה את העפר לקבל את מדרגתו האורגנית ולהצמיח נבט צומח חדש, כך גם דת משה: "כל דת שבאה אחריה משתנה לאמיתו של דבר להיות כמוה, אם כי למראית עין תתרחק ממנה". ריה"ל מבקר באותו סעיף את אמונת הנצרות והאסלאם בזמנו. לדבריו, מאמיני הדתות הללו אומנם התרחקו מעבודת האלילים אך "גם החשובים במאמיני הדתות האלה

נוטים אל הכפירה בהשגחה, ואף יפיצוה ברבים".[4] למרות זאת, אמונות אלו הן בגדר התקדמות הפועלת על אומות העולם, וכך הדתות הללו הן "הכנה והקדמה למשיח המיוחל, אשר הוא הפרי, ובאחרית הימים, בהודותן בו, תהיינה הן פריו, והיה העץ כולו אחד" [7].

הדברים הללו נותנים מקום חשוב לדתות באומות העולם - הן כחלק חשוב מתכלית הבריאה של גילוי שם שמיים בעולם על ידי כל האנושות שבכך מתפאר האל; הן באופן ספציפי ביחס לנצרות והאסלאם כדתות המקרבות את האנושות לאמונת האמת ומכינות את העולם לבוא המשיח שבזמנו כולם יתקרבו לאמונת ישראל "והיה העץ כולו אחד". יש להעיר אומנם כי אין לפנינו פירוט מדויק של היחס בין עם ישראל לאומות במצב עתידי זה וממילא השאלה אם באותו מצב עתידי ייוותר ממד של פער ביניהם נותרת פתוחה.

פתח להבנת מיצויו של המהלך השני ניתן אולי למצוא בסעיף חריג ומעניין שבו ריה"ל מזכיר בשם אפלטון סיפור על פילוסוף אחד שהשתדל מאוד לזכות להתגלות אלוהית ושבעבורו קיבל נביא אחד נבואה שכיוונה אותו לפנות לעם ישראל ולנביאי האמת (ד, כז) [8]. תיאור חריג זה מזכיר מעט את הסברו של ריה"ל בהמשך לעמדתו שלפיה אין נבואה אלא בארץ ישראל. ריה"ל עצמו מקשה על טענה זו ממקרים שונים של נבואה בחוץ לארץ ומסביר אותם כיוצאים מן הכלל - כנבואה הניתנת בחוץ לארץ למען ארץ ישראל (ב, יד). באופן דומה ניתן להבין שריה"ל סבור כי אף שהנבואה שייכת למדרגת עם ישראל, היא מופיעה לעיתים גם בגויים - כאשר היא איננה מכוונת

4. יש מקום לעיין בנקודה זו ולהשוותה לתיאור אמונת ההשגחה ב־ג, יא כחלק ממערך המצוות השכליות אך ככזו שהתחדשה בתורה דווקא: "האמונה, שנתבררה בתורה הזאת, כי האלוה יתברך צופה ויודע צפוני בני אדם ועל אחת כמה וכמה מעשיהם ואמרותם, וכי הוא הגומל להם כמעשיהם הטובים או הרעים". ההשגחה עומדת בין השכלי להתגלותי־אלוהי, וכן עומדת בין מצב הדתות כיום, כאשר הן אינן מקבלות אותה, לבין מצבן לעתיד לבוא. נקודה זו טעונה בירור גם מבחינה ריאלית לגבי הנצרות והאסלאם שאסכולות רבות בתוכן בוודאי קיבלו את אמונת ההשגחה ואכמ"ל.

אותם לדת עצמאית ונבדלת אלא מכוונת אותם לעבודת ה׳ בתיווך הנבואה והתורה שבישראל. תובנה זו היא שיאו של המהלך השני שבו עם ישראל הופך להיות מעיין של הדרכה דתית לאומות העולם שנבואתן איננה אלא הדרכה כיצד להיות מושפעים ממנו וללמוד ממנו את דרך המפגש עם ה׳.

סעיף חריג זה ופתרונו משתלבים גם בבעיה ידועה הנוגעת למבנה הכללי של ספר הכוזרי. אף שלדעת ריה״ל אין יכולת נבואה לגויים, ואף לא לגרים,[5] מלך כוזר זוכה ש״נשנה אליו חלום אחד פעמים רבות״ (פתיחת הספר), ובחלום זה מלאך מכוון אותו ומורה לו הדרכה רוחנית אשר מובילה בסופו של דבר לשיחתו עם החבר ולהיכרות עמוקה עם תורת ישראל. בפתיחת המאמר השני מתואר חלום נוסף של המלך הקורא לו ללכת אל הרי ורסאן, שם הוא פוגש קבוצת יהודים הבאה לשבות שם מדי שבת ובסיועם הוא מתגייר יחד עם כל ממלכתו (ב, א). גם כאן, מידה של התגלות, אף שאינה נבואה ממש,[6] קיימת במתוקנים שבקרב אומות העולם, אלא שהיא מכוונת אותם אל עם ישראל בתור המוקד של ההתגלות ושל קרבת אלוהים אמיתית בעבור העולם כולו. ואכן, זהו המאפיין של אזכור נוסף של נבואת גויים המופיעה בספר, נבואת בלעם המוזכרת דווקא באותו סעיף הכולל את הקביעה שגויים, ואפילו גרים, אינם ראויים לנבואה. כך נאמר שם: ״וכן הובאה בתורה תפילת איש נכרי, מתנבא ברצון אלוהים, אשר ביקש כי תמות נפשו מות ישרים ותהי אחריתו כאחרית בני ישראל״ (א, קטו). גם כאן, נבואתו של בלעם עוסקת ביתרונו הרוחני של עם ישראל.

5. הגר יכול אומנם להגיע למדרגת חסיד או חכם, מדרגה גבוהה מאוד המתוארת על ידי ריה״ל כראיית צורות ושמיעת בת קול, ״מדרגה אחת מתחת למדרגת הנבואה״ (ג, יא), ועם כל זה הוא איננו מסוגל להגיע למדרגת הנבואה ממש (א, קטו).
6. על חשיבות החלום אצל ריה״ל ראו ג, נג (״חלומות צודקים״ כסוג של רוח הקודש); ג, יא (״חלומות נאמנים״ כמקור פרשנות לדברי התורה). וראו גם בהערה הקודמת.

סיכום

ניתן לסכם את עמדתו של ריה"ל ביחס לדתות ודתיות באומות העולם באופן הבא. ישנו רובד בסיסי של דתיות שכלית־חברתית הרלבנטי בעבור אומות העולם בכל דור ובכל מצב, וככל שהן מתחזקות בו – הן ראויות לשבח. דת שכלית־חברתית זו היא חלק מתיקון קומת האדם, וכוללת צדק חברתי והודאה לאל על טובו. אומנם רובד זה איננו שייך לקומת הדת האלוהית־נבואית, קומה השייכת בזמן הזה לעם ישראל בלבד, שזכה לגילוי נבואי לגבי המצוות המדויקות שבהן יש לעבוד את האל. ככל שדתות אחרות מתיימרות להיכנס למרחב זה, כפי שעשו הנצרות והאסלאם שהחליפו את ארץ ישראל ואת השבת במקומות וזמנים אחרים, הן שוגות לחלוטין ומשתרשות בטעותן.

יחד עם זאת, בספר הכוזרי ישנו אופק אוניברסלי־עתידי שבו שבחו של ה' ותפארתו עולים מהכרתן של אומות העולם בו. באופק זה, חלק מהשפעתו הרצויה של עם ישראל בעולם הוא תיקון אמונת הגויים שלבסוף יעבדו כולם את ה'. במסגרת זו נודע מקום חשוב לנצרות ולאסלאם בהטמעתן את מסריה של אמונת הייחוד, אף שבהווה הן גם מלאות בטעויות. דברים אלה מזכירים את דרכו של הרמב"ם שגם הוא (אולי בהשפעת ריה"ל) תיאר בהלכות מלכים (פרק יא, הלכה ד) מהלך הדומה ל"חכמה נסתרת" של הכוזרי, ולפיו, על אף הטעות הגדולה שבנצרות ובאסלאם, "מחשבות בורא העולם אין כח באדם להשיגם", ובאופן נסתר, השגחה אלוהית מכוונת את הנצרות והאסלאם כדי שיסייעו "ליישר דרך למלך המשיח" – מבעד למושגים הדתיים שמופצים על ידי דתות אלו.

מסתבר שאופק אוניברסלי־עתידי זה נתמך באופן קבוע בגילויים נבואיים ומעין־נבואיים המופיעים בקרב אומות העולם ומכוונים אותן להתקרב אל המעלה האלוהית המצויה אצל בני ישראל. כך בנבואת בלעם, כך בנבואת הנביא בעבור הפילוסוף המצוטט בשם אפלטון, וכך בחלומותיו של מלך כוזר שאף בהם יש בחינת רוח הקודש. כל אלו מעוררים את אומות העולם אל דת ישראל ואל נבואת משה,

ומלמדים על שייכותן העתידית אף לרובד הדתי־אלוהי המתגלה בתורת ישראל ובעם ישראל.

מקורות

[1] ספר הכוזרי, מאמר א, סעיפים קב–קג: הדת האמיתית שייכת רק למדרגה האלוהית של בני ישראל

אמר הכוזרי: ומדוע לא ניתנה התורה כהיְשָׁרה לכל בני האדם? וכי לא היה זה ראוי יותר לחכמה האלוהית?

אמר החבר: וכי לא היה ראוי יותר כי יהיו כל בעלי החיים מדברים? אם כך אתה אומר, שכחת מה שהקדמתי לך על הירושה בקרב צאצאי אדם הראשון. בראשונה, אמרתי, חל העניין האלוהי על יחיד בכל משפחה שהיה גרעין האחים וסגולת האב. הוא שהיה מקבל האור ההוא וכל האחרים לא היו כי אם כקליפות ולא קיבלו אותו האור. עד שבאו בני יעקב שכולם היו סגולה וגרעין, ונבדלו משאר בני אדם בתכונות אלוהיות שעשאום כאילו לבני מין אחר, מלאכי, כולם מבקשים דרגת הנבואה ורבים מהם מגיעים אליה, ואף מי שלא הגיע אליה היה קרוב אליה במעשים רצויים, בהתקדשות ובהיטהרות ובהתקרבות אל הנביאים [...]

[2] ספר הכוזרי, מאמר ב, סעיפים מו–מח: הדת השכלית־חברתית כקומה חיובית של מדרגת האדם וכבסיס לדת האלוהית

אמר החבר: צר לי לראותך שוכח את השורשים אשר הקדמתי לך וכבר הודית בהם. האם לא הסכמנו כי אין להתקרב אל האלוה כי אם על ידי מעשים אשר ציווה עליהם? החושב אתה כי הקִרבה לאלוה היא על ידי רגשות כניעה, רוח נמוכה וכדומה לאלה?

אמר הכוזרי: אמנם כן, ובצדק! ומעין זה קראתי בספריכם, כאמור: "מה ה' אלהיך דורש מעמך כי אם ליראה את ה' אלהיך" וגו' (דברים י, יב), "ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת

חסד והצנע לכת עם אלהיך" (מיכה ו, ח) ומאמרים רבים אחרים כיוצא באלה.

אמר החבר: אלה וכל הדומים להם הם החוקים השכליים, אך הללו אינם כי אם הצעות והקדמות לתורה האלוהית הקודמות לה בטבע ובזמן אשר בלעדיהן לא תיתכן כל הנהגה בכל חברה מחברות בני אדם, עד כי גם חברת שודדים לא ייתכן שלא תקבל שלטון הצדק בדברים שבינם לבין עצמם, בלא זה לא תתמיד חברותם. רק כאשר המרו בני ישראל עד שהתחילו להקל במצוות השכליות ובדרכי ההתנהגות אשר אין כל חברה יכולה להתקיים בלעדיהן, כאשר לא יוכל היחיד להתקיים בלא סיפוק צרכיו הטבעיים - מאכל ומשתה ותנועה ומנוחה ושינה ויקיצה - ועם זה החזיקו עוד בעבודת הקרבנות ובדומות לה מן המצוות האלוהיות, השמעיות - הודיעם האלוה כי הוא היה מסתפק בפחות מזה, באמרו להם: "מי ייתן ושמרתם את המצוות אשר החברה הפחותה והשפלה ביותר מקבלת עליה והן: הצדק וההטבה לזולת וההודאה לאלוה על חסדו". כי התורה האלוהית לא תִשלם כי אם לאחר שלמות החוקה החברתית והשכלית, ובחוקה זו כבר נכללו מעשי הצדק וההודאה על חסד האלוה, ואיש החסר כל אלה מה לו כי יביא קרבנות או יקיים מצוות השבת והמילה ודומיהן אשר השכל אינו מחייבן ואף לא דוחן? הלוא הן המצוות שנתייחדו בהן ישראל כתוספת על המצוות השכליות, ועל ידן הגיעה אליהם מעלת העניין האלוהי, והם לא ידעו טעמן [...] על זה ועל כיוצא בזה נאמר להם: "ומה ה' דורש ממך" (מיכה ו, ח), "עולותיכם ספו על זבחיכם" (ירמיהו ז, כא) ועוד אמירות הדומות לאלה. אולם איך ייתכן הדבר כי בהסתפק האדם הישראלי ב"עשות משפט ואהבת חסד" ובעוזבו מצוות מילה ושבת ומצות הפסח ושאר המצוות יגיע לידי שלמות?

[3] ספר הכוזרי, מאמר ה, סעיף יד: אין לבוא בטענות לפילוסופים ואף יש לשבחם על מה שהשיגו לפי כוחם

אמר החבר: [...] אכן, יכולים הם הפילוסופים להתנצל כי הוזקקו להיקשים ההגיוניים הואיל ואין עמם נבואה ולא אור אלוהי, על כן הביאו את החכמות המופתיות לתכלית השלמות והתמסרו להן בכל נפשם [...]

ועוד דעות כאלה להם, אשר הוכחו פחות מן הדעות אשר בספר יצירה, אך בכל הדעות הללו נפלו ספקות ואין הסכמה בין פילוסוף לחברו. על כל פנים אין להאשימם על כך. אדרבה, יש לשבחם על ההישגים שהשיגו בכח ההפשטה שבהיקשיהם, ועל שכיוונו אל הטוב וייסדו את החוקות השכליות ומאסו בתענוגי העולם הזה. להם אפוא היתרון על כל פנים, כי הרי לא נתחייבו לקבל את דעותינו אנו. אולם אנחנו מחויבים להאמין בכל אשר ראו עינינו ובמסורת הדומה לעדות ראייה.

[4] ספר הכוזרי, מאמר ב, סעיף לב: הדמיון בין הדתות הגדולות לישראל הוא כדמיון בובה וחיקוי לאדם חי

אמר החבר: האומות המתות, אשר ניסו לחקות את האומה החיה, הגיעו לכל היותר לדמיון חיצוני: אמנם גם בניהן הקימו בתים לאלוה אך בבתים ההם לא נגלה אות מאת האלוה; הם קיבלו עליהם פרישות ונזירות למען תשרה עליהם הנבואה אך היא לא שרתה עליהן; ואף גם זאת, בהשחיתם דרכם, כי חטאו ועברו חוק, לא ירדה עליהם אש מן השמים ולא מגפת פתאום למען ידעו אל נכון כי היה זה עונש על מרָם מאת האלוה; וכאשר נפגע לבם, רצוני לומר הבית ההוא אשר אליו הם מכוונים את תפילותיהם, לא בא כל שינוי במצבם, ואם נשתנה, לא נשתנה כי אם מהיותם רבים או מעטים, חזקים או חלשים, שרויים במחלוקת או מאוחדים – הכול כפי דרך הטבע והמקרה. אולם אנחנו, כאשר נפגע לבנו, הוא בית מקדשנו, נחלינו. וכאשר ישוב לבנו לאיתנו, נִרפָּא גם אנחנו, בין שנהיה רבים בין שנהיה מעטים, יהיו מצבנו אותה

שעה מה שיהיה - כי יוצרנו אלוהים חיים, הוא מלכנו, והוא המחזיק בידינו גם במצבנו היום, מצב הפיזור והגלות.

[5] ספר הכוזרי, מאמר ד, סעיפים י-יג:
היחס לדתות הגדולות והיחס בין דת לפילוסופיה

אמר הכוזרי: אכן, גם הדתות שבאו אחריכם, אם הן מודות באמת ואינן מכחישות אותה, מייחסות יתרון למקום ההוא ואומרות כי הוא מקום העלות הנביאים ושער השמים ומקום המשפט החרוץ אשר אליו תתקבצנה נפשות המתים ביום הדין. וכן מודות הדתות האלה כי הנבואה לא הופיעה כי אם בבני ישראל, וכן הן מעריצות את אבות ישראל ומודות ב"מעשה בראשית", בספרו על המבול, וברוב מה שכתוב בתורה. והמחזיקים בדתות אלה אף עולים לרגל אל המקום הנכבד ההוא.

אמר החבר: הייתי מדַמֶּם לאותם הגרים שקיבלו עליהם את שורשי המצוות ולא את ענפיהן, לולא היו מעשיהם סותרים את דבריהם. כי הנה מכבדים הם את מקום הנבואה בדיבור פה, ובכל זאת פונים הם בתפילתם אל מקומות אשר היו לפנים מיוחדים לאלילים אך במקרה נמצאו בתחום בו גרים רוב בני המונם, מקומות אשר לא נראה בהם אות אלוהי. מלבד זה השאירו את כל מנהגי עבודת האלים הקדומה, ימי החגים והקרבנות, ולא ביערו כי אם את הפסילים שנמצאו שם - אותם מחו, אך לא את מנהגיהם [...]

אמת נכון הדבר כי מאמינים הם ביחידות האלוה, אך אין אמונתם כי אם כאמונת אנשי אבימלך ואנשי נינוה וכאמונת האנשים המתפלספים בדבר דרכי האלוה. מייסדי שתי הדתות האלה אמרו כי הם השיגו את האורות האלוהיים במקום מוצאם, זאת אומרת בארץ ישראל, וכי משם הועלו השמימה ושם צִוּוּ להדריך בדרך האמת את כל אנשי הארץ הנושבת. ואכן, בראשונה הייתה הארץ ההיא המקום היחיד אשר אליו כיוונו מאמיני הדתות האלה בתפילותם, אך דבר זה לא ארך כי אם זמן מועט, ועד מהרה התחילו מכוונים בתפילותם אל המקום בו נמצא רוב המונם. למה הדבר דומה? לאדם הרוצה

להוליך את כל אנשי העולם אל מקום השמש, כי כולם חלשי ראות ואינם יכולים לראות את השמש ואינם יודעים את דרך מהלכה, אך תחת זאת הוא מוליך אותם אל הקוטב הדרומי או אל קוטב הצפון ואומר להם: הנה השמש, הקבילו פניה ותראוה! אולם הם כמובן, אינם רואים אותה [...]

אמר הכוזרי: אבל האין בעלי הדתות האלה קרובים אליכם מן הפילוסופים?

אמר החבר: אמנם כן, רב המרחק בין בעל הדת ובין המתפלסף, כי בעל הדת מבקש את האלוה לשם תועלות עצומות נוסף על תועלת הדעת אותו, ואילו המתפלסף אינו מבקש את האלוה כי אם כדי לתארהו כמו שהוא באמת, כדרך שהוא מבקש לתאר את הארץ, למשל כי היא במרכז הגלגל הגדול ביותר ואינה במרכז גלגל המזלות וכדומה מן הידיעות הללו. לדעת המתפלסף, אין חוסר הידיעה על האלוה מזיק לאדם יותר ממה שמזיק חוסר הידיעה על הארץ למי שסובר כי משטח היא. לדעת המתפלסף, אין תועלת כי אם בידיעת הדברים על אמיתתם. ידיעה זאת עושה את יודעה דומה לשכל הפועל עד אשר יהיה לאחד איתו [...]

אכן הפילוסופים, אם אמנם רחקו כל הרוחק הזה מהשגת האלוה לפי הנבואה, אין להאשימם על כך, כי אל חכמת האלוהות לא היה להם מבוא כי אם דרך ההיקש ההגיוני, וההיקש לא הביאם כי אם למה שאמרנו. ואכן, אותם מהם האוהבים להודות על האמת יאמרו לבעלי התורה דברים שאמר סוקרטס [לבני עירו]: "חברייי האזרחים, חכמת אלוהות זו אשר לכם, אין אני מכחישה, אולם אומר אני כי איני מכירה, כי אני יודע רק בחכמה האנושית".

אשר לשתי הדתות, במידה שקרבו אלינו, בה במידה רחקו. ואל תתמה על הדבר, כי הלוא ירבעם וסיעתו קרובים היו לנו יותר והם בעינינו עובדי עבודה זרה אם כי מישראל הם, נימולים, ושומרי השבת ושאר המצוות, פרט למועטות, אשר הכרח ההנהגה המדינית הביאם לעבור עליהן והם הלוא הודו באלוהי ישראל [...] אמנם יתרון לאנשי שתי הדתות בזה שהרחיקו את התמונות, אך הואיל ושינו

ממקום הכיוון בתפילה וביקשו את העניין האלוהי במקום אשר לא יימצא בו, ובייחוד מפני שביטלו את רוב המצוות השמעיות, התרחקו מאיתנו רוחק רב [...]

[6] ספר הכוזרי, מאמר ב, סעיפים נ–נה:
ישראל כמדריכים את העולם לאמונת האמת

אמר החבר: [...] וגדולה מזאת אמר: "ישראל אשר בך אתפאר".

אמר הכוזרי: העברה יתֵרה יש במאמר הזה, וויתור רב מדי ויתרה המליצה באמרה כי הבורא מתפאר בבשר ודם.

אמר החבר: ההיה מאמר כזה מתקבל על דעתך יותר אילו נאמר על בריאת השמש?

אמר הכוזרי: ודאי! מפני עוצם פעולותיה של השמש [...] ואיך לא תהיה בריאתה תפארת לבוראה – לדעת בני אדם?

אמר החבר: האין אור עין הרוח יותר דק ויותר משובח מאור עיני בשר? וכי לא היו כל אנשי העולם, פרט ליחידים אשר עליהם דיברנו למעלה, בעיוורון ובתעייה לפני בוא בני ישראל? מהם שאמרו כי אין בורא כלל, גדולה מזאת, כי אין חלק בעולם ראוי יותר להיות נברא מלהיות בורא, אם כן הכול קדמון. ומהם שאמרו כי הגלגל השמֵימי רק הוא קדמון [...] אך כולם הסכימו כי לא נראו בעולם רושם או פעולה היוצאים מגדר המנהג והטבע. והפילוסופים בעלי העיון הדק והמחשבה הזכה, אשר הודו במציאות סיבה ראשונה שאינה דומה לשאר הדברים ושאין כמוה, נטו בהיקשם ההגיוני לדעה כי סיבה זו אינה פועלת שום פעולה בעולם, ובייחוד בנמצאים הפרטיים [...] כך נמשכו הדברים עד אשר נזדככה העדה ההיא ונעשתה ראויה לחוּל האור בה ולהיעשות המופתים למענה ולהשתנות סדרי הטבע בשבילה. אז נראה עין בעין כי יש לעולם הזה שופט־מנהיג־שומר, היודע מה חשוב ומה לא חשוב, ומשלם שכר על הטוב ועונש על הרע. ככה נעשתה עדה זו מדריכה לכל הלבבות, וכל דת שבאה אחריה אינה יכולה לסטות משורשיה, עד כי כיום הזה כל בני הארץ הנושבת מודים

בקדמות האלוה ובבריאת העולם, וראיָתם על זה - בני ישראל וכל הטוב אשר גמלם האלוה וכל עונש אשר נענשו.

אמר הכוזרי: אכן בזה יש ויש להתפאר, וביאורך נפלא הוא, וכן נאמר: "לעשות לו שם עולם" (ישעיהו סג, ב), "ותעש לך שם כהיום הזה" (דניאל ט, טו; נחמיה ט, י), "לתהלה ולשם ולתפארת" (דברים כו, יט).

[7] ספר הכוזרי, מאמר ד, סעיף כג: החוכמה הנסתרת בקיומו של ישראל בגלות - זיכוך הדרגתי של אמונת הגויים

אמר החבר: [...] ועוד יש לאלוה חכמה נסתרת בהשאירו אותנו בגלות, מעין החכמה הצפונה בגרגיר הזרע. גרגיר זה נופל אל תוך האדמה ושם הוא משתנה ונעשה לכאורה עפר, מים וטיט, ולפי ראות עיני המתבונן בו לא יישאר רושם מוחש כלשהו ממה שהיה הגרגיר קודם לכן. אולם לאחר זמן, יתברר כי גרגיר זה הוא אשר ישנה את העפר ואת המים עד שיהיו מטבעו הוא, והוא אשר יעבירם דרגה דרגה עד אשר יתעדנו היסודות ויהפכם להיות כמוהו, ואז יוציא קליפות, עלים ועוד, עד אשר יזדכך הגרעין ויִכשר לחול בו העניין ההוא האלוהי, והצורה של הזרע הראשון. ואז יהיה לעץ נושא פרי, כפרי אשר ממנו בא הזרע ההוא.

והנה כך הוא הדבר גם בדת משה. כל דת שבאה אחריה משתנה לאמיתו של דבר להיות כמוה, אם כי למראית עין תתרחק ממנה. הדתות האלה הן אפוא רק הכנה והקדמה למשיח המיוחל, אשר הוא הפרי, ובאחרית הימים, בהודותן בו, תהיינה הן פריו והיה העץ כולו אחד. אז יעריצו את השורש אשר לפנים היו מבזים אותו, כמו שאמרנו בפירוש הפסוק "הנה ישכיל עבדי" (ישעיהו נב, יג). ואל תבט אל היות הדתות האלה מתרחקות מעבודת האלילים ומשתדלות לקיים את ייחוד האלוה ותשבחן על כך, ויקלו בעיניך בני ישראל שבימי המלכים על אשר פנו לעבודת הצלמים. התבונן לעומת זה בכך, שגם החשובים במאמיני הדתות האלה נוטים אל הכפירה בהשגחה, ואף יפיצוה ברבים, ואף יחברו ברוחה שירים המתפרסמים בעם ונשמרים

בפיהם, שירים המכריזים כי אין אדון משגיח אל מעשי בני אדם, גומל טוב על המעשים הטובים ועונש על הרעים. דבר אשר כזה לא נשמע מעולם בישראל. אמנם היו בעַמֵנו אנשים אשר האמינו כי הצלמים ההם ורוחניות הכוכבים עשויים להביא להם ברכה, כי בזמן ההוא האמינו רבים שיש תועלת בעבודות ההן, אך כל זה לא היה אצלם כי אם תוספת לדתם אשר את כל מצוותיה שמרו, כי אם אין הדבר כן מדוע לא המירו דתם בדתות העמים אשר הגלום ושבום? [...]

[8] ספר הכוזרי, מאמר ד, סעיף כז: נבואה בעבור פילוסוף גוי הקוראת לו לפנות לעם ישראל כמקבלי ההתגלות

אמר החבר: יפה אמרת מלך הכוזרים, וכוחך לאלוה! זוהי האמת וזוהי האמונה באמת ועזיבת כל מותר. וייתכן כי העיון הזה שמצאנו בספר יצירה היה עיונו של אברהם אבינו שעה שכבר נתבררו לו אחדות האלוה וריבונותו אך טרם זכה להתגלות. אולם לאחר שזכה להתגלות עזב את כל ההיקשים ולא ביקש מעם האלוה כי אם להיות לו לרצון אחרי אשר לימדו האלוה מה הוא הרצון, במה יושג ובאיזה מקום. וכבר דרשו החכמים על מאמר הכתוב "ויוצא אותו החוצה" (בראשית טו, ה): "צא מאצטגנינות שלך" (שבת קנו ע"א), כלומר עזוב חכמת הכוכבים וכל חכמת טבע מסופקת. וכן סיפר אפלטון על נביא אחד בדורו של המלך מרינוס, שאמר, על פי חזון שהיה אליו מאת האלוה, לפילוסוף אחד שהשתדל מאוד לזכות להתגלות האלוה על ידי עיון בפילוסופיה: "לא בדרך הזאת תגיע אליי, כי אם על ידי אותם ששמתים מתווכים ביני ובין יציריי", רצונו לומר הנביאים וחוקי האמת.